

SÖZ EYLEM KURAMINA GÖRE ÖZBEKÇEDE RETORİK SORULAR*

The Rhetorical Questions in Uzbek in Regard to Speech Act Theory

Tuğba BİLVEREN**

Dil Araştırmaları, Bahar 2018/22: 195-205

Öz: Kimi zaman bir emir, kimi zaman bir istek, kimi zaman da düz bir tümcenin bağlama göre *soru* kimliğine sahip olması, *soru* konusunun semantik, edimbilim, felsefe ve mantık alanlarında da bir araştırma sahası olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Yanıt beklenmeyen durumlarda da kullanım sıklığı oldukça fazla olan, insanlarda merak uyandırma, konuya dikkat çekme, sözlü dildeki ezginin de yardımı ile onaylatma, suçlama, alay etme, şaşırma, yalanlama, kınama, beğenme, rica etme, acıma gibi pek çok durum soru vasıtasıyla aktarılabilir. Günlük hayatta kullanılan her ifade bir söz edimi gerçekleştirir. Bu durum konuşan kişinin karşı tarafta bir etki bırakmasına veya bir eylemde bulunmasına sebep olur. Karşı tarafta etki bırakan veya bir eylemde bulunulmasına sebep olan bu ifadelerin bir kısmı da retorik sorulardır. Yani soru sorma aynı zamanda bir söz edimi gerçekleştirme durumudur. Bu nedenle retorik sorular söz eylem kuramı (speech act theory) dâhilinde incelenmelidir. Bu durum Özbekçede de aynıdır. Özbekçe sorular, anlamına göre *sof so'roq* (gerçek soru) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olmak üzere ikiye ayrılır. En sık karşılaşılan retorik sorular şaşkınlık, öfke, şüphe, güçlü bir heyecan bildiren sorulardır. Özbekçede, konuşmanın seyrine göre kullanılan retorik sorular, söz eylem kuramına göre incelendiğinde anlamsal farklılıkların dikkat çektiği görülür. Çalışmamızın amacı Özbekçedeki retorik soruları söz eylem kuramına göre inceleyerek dikkati bu konuya çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Soru, Söz eylem kuramı, Retorik soru, Özbekçe.

Abstract: It reveals that in one sense imperative sentences in another sense request sentences or indicative sentences have interrogative statements according to the context, and also it is deduced that in the fields of semantics, pragmatics, philosophy, logic interrogative statement is a field of research. On the conditions when the answer is not expected from the speaker, the frequent use of questions increases. many occasions can be transferred through the questions such as arousing curiosity, paying attention to the subject, affirming by means of intonation of spoken language, accusation, humiliation, astonishment, denial, condemnation, admiration, request, pity. Every statement used in daily life constitutes a speech-act. This situation leads the speaker to an impression on the other person or causes an act of the listener. A part of these statements that lead to the impression on the other side or lead to an act to be performed are rhetorical questions. That is, asking questions is making a speech-act. For this reason, the rhetorical questions should be analyzed in terms of speech-act theory. This circumstance is

* Bu makale, "Özbekçede Soru" isimli yayınlanmamış doktora tezinden derlenmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kilis/TÜRKİYE tyumrutas@kilis.edu.tr. Gönderim Tarihi 09.10.2017 / Kabul Tarihi: 25.12.2017

similar in Uzbek. Uzbek interrogatives divide into two parts; ‘sof so’roq’ and the other ‘ritorik so’roq’. The most frequently used rhetorical questions are the questions stating amazement, fury, suspicion, enthusiasm. In Uzbek, when analyzed according to the speech act theory, the rhetorical questions that are used in the course of the conversation, it is observed that semantic differences are drawn attention. The aim of this study is to pay attention to the rhetorical questions in Uzbek that is to be analyzed by speech-act theory.

Keywords: Interrogative, Speech-act Theory, Rhetorical Question, Uzbek.

1. Giriş

Soru, bir konu hakkında bilgi edinme amacının yanı sıra, kurulan soruların yanıt beklenmeyen durumlarını da kapsar. Ortaya çıkardığı bağlama ya da soran kişinin durumuna bağlı olarak değerlendirildiğinde verilen cevap ve sorunun cevap üzerindeki etkisi en az soru kadar önem taşır. Sorunun yapısında var olan soru eki ya da soru sözcüğünün anlam ve işlev olarak bir beklentiye karşılık verip vermemesi sorunun durumunu belirler. Literatürde geçen tüm sınıflandırmaların birbiriyle kesiştiği temel nokta aslında soru-cevap arasındaki bu ilişkidir. Bir sorunun birkaç işlevi bir anda yüklenmesi veya biçim ve işlev açısından gösterdiği tutarsızlık sınıflandırma noktasında sıkıntı yaratabilir. Soruların sınıflandırılmasındaki en önemli mesele soruyu herhangi bir bağlamda değerlendirmeden bağımsız bir şekilde ele almaktır. Aslında soru bütünü bir parçasıdır. Yani bağımsız bir yapı olarak ele alındığında, hem işlev olarak hem de anlam olarak birtakım çıkmazlar meydana getirebilir. Bu nedenle soruyu hem cevabıyla, hem bağlamıyla hem de yapısıyla değerlendirmek en doğrusudur.

Kimi zaman bir emir tümcesinin, kimi zaman bir istek tümcesinin, kimi zaman da düz bir tümcenin bağlama göre bir soru kimliğine sahip olması, soru konusunun semantik, edimbilim, felsefe ve mantık alanlarında da bir araştırma sahası olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Örneğin; “Bugün geliyorsun!”, semantik açıdan emir olabildiği gibi söyleyişteki ezgiye bağlı olarak soru tümcesi de olabilir. Düz tümceyi soru tümcesine dönüştürmede ayırt edici olan ezgi aynı zamanda cevap isteyen gerçek bir soruyu cevap istemeyen bir soruya da çevirebilir. Ezgi (intonation), dilbilimde anlam ayırıcı görev gören parçalarüstü sesbirimlendendir. Ruhsal etkenlere bağlı olarak sözcüklerdeki ton yükseltilmesi veya alçaltılması ile anlatılmak istenen tümcede anlam ayırımı sağlar. Örneğin; “Bunu nasıl yaparsın?” sorusuna ait iki farklı söyleyişten bahsedilir. Birincisi; “İnanamıyorum, bunu nasıl yaparsın?” anlamında hiç beklenmedik bir olayın gerçekleşmesiyle ilgili bir şaşkınlık, bir inanmazlık, bir alay etme amacı taşırken, ikincisi; “Böyle bir şeye nasıl cüret edersin!” anlamına gelen öfkeyi ifade eder niteliktedir.

Dilbilim teorilerinin çoğu soru yapılarını analiz ederken sadece verilen cevaplara göre hareket eder. Cevapların ve soruların ifade ediliş şekli yeteri kadar dikkate alınmaz. Soruların temel görevi bilgi alışverişi sağlamak olsa da bu durum anlambilimsel açıdan her zaman böyle değildir. Dilbilim yaklaşımlarının en önemlisi konuyla ilgili doğruları bilmek ve fiillerin altında yatan anlamları doğru tayin edebilmektir. Tüm anlambilimsel teoriler temel bir yargı taşırlar. Burada amaç soru ifadelerine mantık doğrultusunda geçerli cevaplar verebilmektir (Groenendijk ve Stokhof 1994: 49).

Soru yapılarının gelişmesinde önemli bir rol oynayan çağdaş söz dizimi kuramları, 1960'ların ortalarından beri soru sözcükleriyle kurulan sorularda *dislocation* (taşınma) sınırlarını belirleme çalışmalarının kalbinde yer alır (Ginzburg-Sag 2000: 1). Soru yapılarını inceleyen dilbilim çalışmaları tüm dil yapılarında olduğu gibi genel olarak sözdizim ve anlambilimden yararlanır. Sözdizim kuramları ve anlambilim, tümcelerde sadece dilbilimsel açıdan önemli olan bazı niteliklerin ortaya çıkarılması amacı taşımazlar. Zihinsel olarak da ortaya çıkarılması gereken birtakım durumlar söz konusudur (Soames 2015: 318).

Genel olarak gramerlerde üç tip tümce yapısı görmek mümkündür. Bunlar *bildirme tümcesi* (declarative), *soru tümcesi* (interrogative) ve *emir tümcesi* (imperative) dir. Soru ve emir tümcelerinin bilişsel anlam yoluyla yorumlanması bazı problemlere neden olabileceği gibi temelde yatan soyut yapıların neyi amaçladığını ortaya çıkarabilir. Örneğin; *John shut the door.* (John kapıyı kapattı.) ifadesinin *I state that John shut the door.* (John'un kapıyı kapattığını beyan ediyorum.) şeklinde anlaşılması tümcenin edim gücüyle açıklanabilir (Palmer 2001: 170).

2. Söz Eylem Kuramı ve Retorik Soru

Anlambilim, dili anlam açısından inceleyen anlam sorunu ve bu sorunun çeşitli uzantılarını felsefe, mantık, ruhbilim, toplumbilim vb. açılardan inceleyen, dilsel yapıların anlamsal yönden ortaya koyduğu çeşitli olguları da içine alan bilim dalıdır. Anlamlı birimlerin dizisel düzlemdeki özelliklerini incelemenin dışında tümce içinde kurulan bağıntıların yorumlanmasıyla da ilgilenir (Vardar 1997: 7). Dilbilimde çeşitli alanlarda kullanılan soru terimi, anlambilimde edimsöz edimi (illocutionary act) olarak değerlendirilir.

Herhangi bir şey bildirmeyen veya betimleme yapmayan yani doğru ya da yanlış diyemeyeceğimiz, aynı zamanda sadece söylerken bir aksiyonun gerçekleştiği bir kısım ifadeler vardır. Konuşan *Yarın yağmur yağacağı konusunda seninle altı peni üzerine bahse giriyorum.* derken aslında herhangi bir önerme kurmayıp sadece bahse girmektedir (Palmer 2001: 65). Soru sorma eylemi de aynı zamanda bir söz edimi gerçekleştirme durumudur. Bu sebeple retorik sorular söz edimi veya söz eylem olarak tercüme edilen *speech acts* kuramına dâhildir.

Edimbilim terimi felsefe ve mantıkçı Charles William Morris'in adıyla özdeşleştirilmektedir. Edimbilim, göstergelerin işleyişiyle belirlenen ruhbilimsel ve toplumbilimsel olguları içine alır. Çağdaş dilbilimin en karmaşık alanlarından birini oluşturan edimbilim için tek bir kuramdan söz etmek oldukça zordur. Yaygın olarak bilinen iki edimbilim görüşünden bahsedilebilir. Bunlardan ilki, dili kullananlar ile göstergeler arasındaki ilişkilerin incelenmesini kapsarken, ikincisi iletilmek istenen bilginin metinsel içeriği dışında tehdit, emir verme, söz verme gibi edimsöz değerlerinin ele alındığı, J-L. Austin, J.R. Searle, O. Ducrot ve D. Wunderlich'in temsil ettiği görüştür (Kıran 2013: 265).

Dil, bilinç ve gerçeklik ilişkisini bir arada inceleyen dil felsefesi, bir yandan anlamı irdelerken bir yandan da o anlama yönelten göstergenin kullanımını inceler. Yani göstergenin anlamı, konuşanın ne demek istediğidir. Bu bağlamda dil felsefesi

dil eylemleriyle de ilgilenir. Dilsel bildirimlerde sadece bir şeyi anlatmak değil, aynı zamanda eylemde bulunmak, etki yaratmak da söz konusudur (Kula 2012: 32).

Bir bildirimün görevinin yalnızca bazı olguları doğru ya da yanlış bir şekilde ifade etmek olduğunun belirtilmesine rağmen, bu durumun her zaman böyle olmadığını savunan J.L. Austin, bilgi vermek amacıyla kullanılmayan tümceler de olduğunu ifade eder. Edimseller dediği tümce grubu, sözcelerin söylenmesiyle de bir eylemin gerçekleştirilmesini sağlar (Elyıldırım 2007: 2). Tüm sözcelerin edimsel olduğunu savunan Austin, konuşan kişinin üç eylemi gerçekleştirdiğini belirtir; *Düzsöz edimi* (locutionary act), *Edimsöz edimi* (illocutionary act), *Etkisöz edimi* (perlocutionary act). Soruları da *Edimsöz edimine* dahil eder (Austin 2009: 172). *Düzsöz*, doğru bir tümce üretimidir. *Edimsöz*, konuşanın sözü ile sözün içerdiği eylemin eşzamanlı gerçekleşmesidir. *Etkisöz* ise konuşanın niyetine bağlı olarak dinleyeni etkilemeye yönelik edimdir. Örneğin, *Boğaya dikkat* tümcesi düzsözdür. Emir ya da uyarı olarak kullanıldığında edimsöz olur. Duruma göre konuşanın karşısındaki ya kaçıp gidecek ya da gülüp geçecektir. İşte bu da etkisözdür (Kıran 2013: 269-270).

Austin'e göre bir şey söylemek, bir şey yapmaktır. Bir şey yapıp söylerken yaptığımız işlere edimsöz der ve bu edimsözleri beş gruba ayırır: 1) Yaptıklarımızın bir bölümünde birtakım kararlar veririz; hakemlerin yönettikleri maçlarda vardıkları kararları söylerken yaptıkları gibi. 2) Bir hakkı kullanırız; emir vermek, öneride bulunmak gibi. 3) Yükümlülük altına gireriz; söz vermek gibi. 4) Tutum ve davranışlar sergileriz; özür dilemek gibi. 5) Bir de konuşma sırasında yaptıklarımız vardır; kabul etmek, açıklama yapmak gibi (Austin 2009: 20).

Hudson'a göre edimsel anlam, sözdizimsel, anlamsal ve pragmatik sistemde ele alınmalıdır. Edimsel anlam, emir tümceleri, soru tümceleri ve bildirme tümceleri bu sistemle incelendiğinde ortaya çıkar. Örneğin; *Dışarısı soğuk. tümcesi* farklı türde bir konuşma aktivitesi olarak algılanabilir. "Eğer düzgün davranmazsan seni dışarı atarım" anlamına gelen bir tehdit, "Bu sıcak odadan seni dışarı çıkarabilirim" anlamına gelen bir vaat, ceketlerimizi alıp almama konusunda kararsız isek bir öneri veya "Ceketini ödünç verebilir misin?" anlamına gelen bir istek olarak algılanması olasıdır. Yani edimsel güç tümcenin sözdizimsel durumundan çok, konuşmacının ve dinleyicinin aklındaki duruma bağlıdır. Diğer yandan bazı tümceler sözdizimsel biçimlerinden dolayı sadece bir edimsel güçle sınırlandırılmıştır. Böylece aşağıdaki tümce sadece bir vaat olarak kabul edilebilir;

Önümüzdeki pazartesi sana 5 dolar ödeyeceğime söz veriyorum (Hudson 1975: 2).

Soru yapılarını inceleyen dilbilim çalışmalarında tümcenin edim gücü önemli bir ayırıcıdır. "Oturabilir miyim?" sorusu, "Oturma becerisine sahip miyim?" anlamına gelen gerçek bir soru değil, "Oturmama izin verir misin?" anlamında izin alma işlevli bir soru olarak değerlendirilmelidir. Ya da "Saatin var mı?" sorusu saatinin olup olmadığını kontrol etmek amacıyla sorulmuş bir soru değil, saatin kaç olduğunun öğrenilmesi hedeflenen, eyleme yönelik bir sorudur. Bu durumda beklenen tavır, *Saatim var* ya da *Saatim yok* demek yerine saatin kaç olduğunun söylenmesidir. Bu ve benzeri durumlar sorunun edim gücüne işaret eder.

Nerdeyse hiçbir edimsöz eylem tartışarak, hesaplayarak veya hesapsız bir şekilde bir şeyin yapıldığını ifade etmez. Örneğin; beni, bir şeyi yaptığım zaman ortaya nelerin çıkacağı konusunda bilgilendirerek vazgeçirebilirsiniz. Bu yüzden seni uyarıyorum ya da seninle şu konuda tartışabilirim diyebilirken seni şu konuda ikna ederim, seni şu konuda alarma geçiririm diyemeyiz (Hudson 1975: 3).

Yapı olarak soru olsa da anlam yönünden cevabı bilinen ya da herhangi bir cevap beklenmeyen, tümcenin anlamına soru dışında anlamlar yükleyen, anlatıma güç katma, düşünceyi daha çarpıcı ifade etme, olumlu anlamı olumsuzza, olumsuz anlamı da olumluya çevirebilme özelliği olan sorular retorik sorulardır (Serindağ 2013: 271).

Retorik soru bilgi arayan bir soru değildir. Goldman'ın tespitine göre birden fazla retorik soru tipi mevcuttur. Bunlardan ilki örtülü olumsuzluk ihtiva eden ters retorik sorulardır. Örneğin,

Q: Did I tell you writing a dissertation was easy?

(Sana tez yazmanın kolay olduğunu mu söyledim? -tez yazmanın kolay olduğunu söylemedim.-)

Literatürde kabul edilen diğer bir retorik soru tipi de, durum bağlamına göre düşünülmüştür. Örneğin,

Q: What company's computer will you buy?

(Hangi şirketin bilgisayarını alacaksın?)

R: Well, what company do I work for?

(Hangi şirkette çalışıyorum?)

Bu soruya verilen cevap, tamamen durum bağlamında düşünülmüştür gereken ve "Tabii ki kendi çalıştığım şirketten alırım" anlamını veren retorik bir sorudur.

Retorik sorular aynı zamanda gerçek soruların cevabı olarak da karşımıza çıkabilir. Örneğin,

Q: Would you like some cookies?

(Biraz kurabiye alır mıydınız?)

R: Is the Pope Catholic?

(Papa Katolik mi?) (Goldman 2006: <http://socrates.berkeley.edu/~rleegold>)

İlk tümcede gerçek bir soru sorularak gerçek bir cevap beklenmektedir. Ancak *Kurabiye alır mısınız?* sorusuna verilen *Papa Katolik mi?* cevabı, *Hastaya ilaç sorulur mu?* sorusuna eşdeğer bir şekilde *Tabii ki isterim, belli olmuyor mu?* anlamlarını taşıdığı için gerçek bir sorunun retorik bir soruyla cevaplandığını göstermektedir.

Caponigro&Sprouse, "Rhetorical Questions as Questions" isimli çalışmalarında retorik sorularda anlambilim ve edimbilimin etkisinden bahsetmek için retorik soru ve düz sorunun anlambilimsel açıdan aynı fakat edimbilimsel (pragmatics) açıdan farklı olduğundan bahsederler.

I don't think we should have Onavi on our short list. (After all,) what does he know about semantics? (Onavi'nin listeye gireceğini düşünmüyorum. O semantik hakkında ne bilir ki?)

Koyu harflerle yazılan kısım tek başına ele alındığında düz bir soru tümcesiyken, tümcenin tamamı dikkate alındığında cevap istemeyen bir soru tümcesi olduğu görülür. Anlam olarak da “He knows nothing about semantics.” (O semantik hakkında hiçbir şey bilmez) tümcesiyle eşdeğerdir. (Caponigro ve Sprouse 2007: 1).

Patterns and Meanings in Discourse isimli çalışmada bir retorik soru formu olarak *ironik sorulardan* da bahsedilir (Partington, Duguid ve Taylor 2013: 109). İnce bir alay ve dolaylı bir anlam taşıyan bu sorular tek tiptir. Yani birden fazla anlama gelebilecekleri düşünülemez. Örneğin; Yemek yerken gürültü çıkarmak zorunda mısın? sorusunda kastedilen anlam hiçbir zaman gerçek bir soru olmayacaktır. Alegorik anlam taşıyan bu sorudan ancak Yemek yerken gürültü çıkarman çok itici anlamı çıkarılır.

Koshik, evet/hayır sorularının daima cevap isteyen sorular olmadığından bahseder. Retorik evet/hayır soruları olarak adlandırdığı bu sorular başka eylemleri gerçekleştirmek için de kullanılabilir. Birini davet etmek, öneride bulunmak, şikâyet etmek, rica etmek ya da telefon görüşmesi yapmak için de kullanılırlar. Olumlu bir retorik evet/hayır sorusunun olumsuz anlamlar barındırmasının yanı sıra olumlu evet/hayır sorularının olumsuz anlamlar barındırması da söz konusudur. Örneğin;

Is that a reason for despair?

(Bu üzülmeyi gerektiren bir sebep mi?)[Tabi ki değil...]

Isn't the answer obvious?

(Cevap açık değil mi?) [Tabi ki açık...] (Koshik 2005: 1-2).

3. Retorik Soruların Özbekçedeki Durumu

Özbekçe gramerlerde *so'roq gaplar* (soru tümceleri) başlığı altında detaylı olarak işlenen soru, *O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi* isimli çalışmada, söyleyenin bilgi sahibi olmadığı nesne, hadise veya olay hakkında soru ifade eden tümceler olarak tanımlanır. Örneğin; *Bugün teatrğa barasanmı?* (Bugün tiyatroya gidiyor musun?) veya *Şahnoz imtihonga qanday tayyorlandi?* (Şahnoz sınava nasıl hazırlandı?) gibi tümceler soru bildirir (Abduraxmanov, Rafnev, Shodmonqulova 1992: 195).

Özbekçede sorular anlamına göre *sof so'roq* (gerçek soru) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olmak üzere ikiye ayrılır. Sof so'roq, *Doktorga ko'rsatdingizmi?* (Doktora gösterdiniz mi?) ya da *Qayoqqa olib ketayotibsiz?* (Nereye alıp gidiyorsunuz?) gibi sorulardan oluşurken, retorik so'roq, kinaye, zorlama, eleştiri, razı olmama, acıma, tembih, sevinç ve alay etme gibi duyguları bildirmek için kullanılır. Özbekçede en çok görülen retorik soru türleri; *O mardikor qanday qilib chaladi?!* (O gündelikçi nasıl hırsızlık yapar?!) gibi şaşkınlık bildiren, *Nima boldi senga, Lyosha!* (Ne oldu sana Lyosha!) gibi endişe bildiren, *Nega biz inson bo'lib o'zni pulga sotamiz?* (Biz insanlar kendimizi niye paraya satarız?) gibi öfke bildiren, *Paxtalar yaxshi ochilmagandir?* (Pamuklar iyi açılmamıştır?) gibi şüphe bildiren, *Tokaygacha ezilamiz, ota?!* (Daha ne kadar ezileceğiz baba?!) gibi güçlü bir heyecan bildiren sorulardır (Abduraxmonov, Shoabduraxmonov, Xojnev 1976: 106,107).

Verilen genel tanımlara uygun olarak Özbekçede soru, konuşanın bilmediği bir şey hakkında haber almak, bilgi edinmek maksadıyla kullanılan bir iletişim

biçimidir. Cevap beklenen durumların yanı sıra bilgi alma amacı taşımadığı için cevap beklenmeyen durumlar da söz konusudur. Örneğin, *Bizdan baxtli bormi, yoronlar?* (Bizden şanslısı var mı arkadaşlar?) sorusu *Bizden şanslısı yok!* anlamını verir. Retorik sorularda cevap zaten sorunun içindedir. *Shunday go'zal vatan bormi jahonda?* (Böyle güzel vatan var mı dünyada?) ifadeyi güçlü ve etkili kılmak için kullanılan retorik sorular iki şekilde karşımıza çıkar. Bir tasdik etme durumu söz konusuysa yüklem genelde olumsuz olurken, yüklem olumlu olduğu durumlarda da inkâr anlamı verir. Örneğin, *Buni kim bilmaydi?* (Bunu kim bilmez?- herkes bilir-) gibi (G'ulamov, Asqarova 1965: 62).

Yapısal olarak soru olsa da herhangi bir cevap beklemeyen retorik sorular, anlatımı pekiştirmek, kuvvetlendirmek, şüphe dile getirmek vs. ya da içinde var olan edimi gerçekleştirmek için kullanılırlar. Diğer soruların aksine durum bağlamında düşünülmesi gereken retorik sorular, bilinmezi arama peşinde değildir.

O'zbek Tili Stilistikası adlı çalışmada önceleri sadece şiir alanında görülen bazı ifade biçimlerinin şimdilerde nesir alanında da görülmeye başlandığı ve bu ifadelerin anlatıma güç ve derinlik kattığı belirtilmiştir. *Sintaktik figuralar* (Sözdizimsel biçimler) olarak isimlendirilen bu ifadeler *anafora* (anafor), *epifora* (epifor), *kompozitsiyon bog'lanish* (kompozisyon bağlanmış), *takror* (tekrar), *sintaktik paralellizm* (sözdizimsel aynılık), *antiteza* (tezat), *gradatsiya* (kuvvetlendirme) ve *ritorik so'roq* (retorik soru) olarak sıralanmıştır. Özbekçede *sintaktik figura* yani sözdizimsel bir ifade biçimi olarak kabul edilen retorik sorular, “ifade fonksiyonu olan sözdizimsel vasıtalar” olarak tanımlanmıştır. Sentaktik kuruluşu gerçek bir soru gibi olan bu tümceler cevap beklemedikleri gibi soru mantığına ters anlamlar da içeriyor olabilir. Edebî ve günlük dilde sıklıkla kullanılan bu soru tipi ifade edilmek istenen düşüncüyü aktarma konusunda etkilidir. Bazen de cevap isteyen gerçek bir sorudan ayırt edilemez durumda olabilir. Bu durumda bağlam ve tümce ezgisine göre ayırt etmek mümkündür (Shomaqsudov, Rasulov, Qung'urov, Rustamov 1983: 234,235).

G'ulamov, Asqarova, *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili* adlı çalışmalarında, bildirme tümcelerinde açıkça görülen yargının soru ve emir tümcelerinde doğrudan görülmediğini belirtir. Ancak bazı araştırmacılara göre emir ve soru tümcelerinin de yargı bildirdiğini, özellikle soru tümcelerinde gizli yargı bulunduğunu ifade eder. Bu durum retorik sorularda da aynıdır. Buna göre retorik soru tümceleri doğrudan bir yargı değil, tasdik ya da inkâr olabilir (G'ulamov, Asqarova 1965: 33).

Özbekçede retorik soru örnekleri soru yüklemeleri (ekleri) ve soru sözcükleriyle kurulmuş olması bakımından iki farklı yapıdadır. Yükleme, Özbekçede tümce yardımcı olarak ifade edilir ve anlamı vurgulamak, güçlendirmek, sınırlamak ve soru sormak için kullanılır. *Afiks* (ek) *görünümlü yüklemeler* ve *sözcük şeklinde yüklemeler* olmak üzere iki çeşittir. Şeklen yapım eklerine benzeyen afiks yüklemelerin eklerden ayrılan en önemli yanı sözcüğün gövdesine eklenerek yeni bir sözcük türetmek yerine ait olduğu tümceyi etkilemesidir (Tursunov, Muxtorov, Rahmetullayev 1992: 387,388). Özbekçede tam anlamıyla bağımsız bir sözcük formuna sahip olmamasına rağmen bağlı bulunduğu tümceyle birlikte kullanılan bazı yüklemelerin de bu yönüyle enklitik olarak değerlendirilmesi söz konusu olabilir. Ancak soru ekli de olsa soru sözcüklü de olsa retorik sorular anlam bakımından cevabı bilinmeyen bir duruma işaret etmezler.

Şaşma, hayret etme, öfkelenme, üzülme, telaşlanma gibi duyguları güçlü bir şekilde ifade eden retorik sorular Özbekçede sıklıkla kullanılır.

Boychechak tushmagur meniyam, Oqbarsniyam xit qilvordi, – dedi Oytug‘di ona. – Tezroq yetib bormasa, go ‘yo Navro ‘zoy behushligicha qolib ketarmish. Shunaqayam shoshqaloq bo ‘ladimi! (Kezargon Boychechak/8)

(Boychechak olanları bana da anlatınca Oqbars sinirlendi, dedi Oytug‘di ana. Hemen yetişmezlerse, sanki Nevruz yok olup gidecekmış. Bu iş böyle aceleye getirilir mi!)

Aslida, unga bu yoshda parvarish, ona mehriга muhtoj g‘amli yuragiga, mahzun ko ‘ngliga malham zarur edi. Lekin qayda malham?! (O‘gay Ona/3)

(Aslında ona bu yaşta ilgi, ana sevgisine muhtaç üzgün yüreğine, mahzun gönlüne merhem gerek. Ama nerde o merhem?!)

Qo ‘shni do ‘kondan molo ‘marib olib, sotib pul topgan va yonidagi sinfdoshining bilimi bilan baho olgan ikki kishining orasida qanday farq bor?! (O‘gay Ona/53)

(Komşu dükkândan mal alıp satarak para kazanan ve yanındaki arkadaşının bildikleri ile not alan iki kişi arasında ne fark var?!)

Bema ‘ni gapni gapirma, qizim, San kim, ular kim? (Qutlug‘ Qon/76)

(Anlamsız tümceler söyleme kızım, sen kim onlar kim?)

Qiziq cho ‘lda baliq nima qiladi? (Qiziqarli Pazandalik/55)

(Kızgın çölde balık ne arar?)

Nochor odam pul yuboradimi! Pul so ‘raydi. (Saylanma/76)

(Çaresiz adam para mı gönderir! Para ister.)

Özbekçede soru ekiyle kurulan retorik soruların kuruluşunda Özbekçenin en genel soru yüklemesi *mi* kullanılır. Anlam bakımından *mi* ile kurulan diğer sorulardan farklı olarak bir cevaba yönelik değil bağlama göre ifadeyi etkili kılmak ya da içinde bulunulan durumu ifade etmek amacıyla kurulur.

Bitta chektirsang-chi, karmisan? (Ta ‘zim/79)

(Bir kez çektirsene, sağır mısın?)

Xudoning uyiga kofirning zambaragi tushadimi!.. (Qutlug‘ Qon/15)

(Tanrının evine kafirin silahı girer mi!)

Opa, o ‘z bolamni bilmaymanmi! Hali o ‘zingiz ham ko ‘rasiz, shunday bir kuyov bo ‘lsinki! (O‘zi Uylanmagan Sovchi/12)

(Abla, kendi çocuğumu bilmez miyim! İşte kendiniz de görüyorsunuz, böyle bir damat olsun!)

Soru ekli retorik sorular olumlu olabileceği gibi olumsuz biçimde de karşımıza çıkabilir. Yukarıda verilen örnekte geçen ...*o ‘z bolamni bilmaymanmi*... tümcesindeki *bilmaymanmi* (bilmiyor muyum) ifadesi olumsuz soruyken, anlam olarak “tabiki biliyorum” şeklinde olumludur.

Özbekçede retorik soruların önemli bir bölümünü oluşturan biçimlerin en sık kullanılanı soru zamirleriyle kurulan retorik sorulardır. Ancak bu soruların birtakım

ayırıcı özellikleri mevcuttur. Bunlardan en önemlisi sorunun anlamı ve bağlamıdır. Yani hem retorik hem gömülü sorular cevap istemiyor olsa da anlam ve bağlam iki farklı soru yapısı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Soru zamirleriyle kurulan retorik sorular bilinmeyen bir konunun aydınlatılması ya da yeni bir bilgi verilmesi amacını taşımaz. Bu sorularda amaç ifadeyi daha etkili kılmaktır. Örneğin, *Akbar vannaxonaning ichidan berkitib olgan ekan. Qiz yalindi. Oxiri Akbar eshikni ochdi. Vahobjon qarasa u vannaga suv to'ldirib ming yamoq bo'lib ketgan avtokameraga nasos bilan yel berayotgan ekan.*

– *Bu o'lgurga cho'milishga kerak-da. Suzishga o'rganayotganmish. Qani, ber, kim o'rgatdi senga birovning narsasini olishni?! (Ta'zim/28)*

(Akbar banyoyu içerden kilitlemişti. Kız yalvardı. Sonunda Akbar kapıyı açtı. Vahobjon baktı ki küvete su doldurup parça parça olmuş olan araba tekerine pompa ile hava basıyor.

– Bu hurdayı yıkamak gerek. Yüzme öğrenecekmiş. Haydi ver, kim öğretti sana birinin eşyasını almayı? tümcesinde soru unsuru olan *kim* soru sözcüğü şahsa yönelik bilinmeyenin bulunması amacıyla kullanılmamıştır. Burada “sana bunu kim öğretti” sorusuyla asıl kastedilen öğretenin sorgulanması değil, içinde bulunulan durumun yanlış bir durum olmasıdır. Aynı şekilde *Ishi bo'lsa o'zi eplayversin. Bizga nima? (Erk/38)* (İşi varsa kendisi yapsın. Bize ne?) örneğinde *bizga nima* sorusu cevap talebiyle sorulmuş bir soru değil, “bizi ilgilendirmez” anlamını karşılamak üzere sorulmuş bir sorudur.

Kuruluşunda soru sıfatı ve soru zarfı bulunduran tümceler de bağlama göre düşünülmesi gereken retorik sorulardır. Örneğin;

Meni pisand qilmayapsan, sendan nima kamligim bor?! (O'zbek Xalq Ertaklari /154)

(Beni ciddiye almıyorsun, senden ne eksikim var?!)

Nima gunohim bor ekanki, bu jafolar boshimga keldi? (Tarixiy Hikoyalar /36)

(Ne günahım varmış ki bu sıkıntılar başıma geldi?)

Qanaqa erkaksan! Yosh xotinni majlisga yuborib, qandoq sabring chidab o'tiribsan! Qachongacha o'rgataman!.. (Og'rig Tishlar/31)

(Nasıl erkeksin! Genç kadını toplantıya gönderip, nasıl tahammül ediyorsun! Ne zamana kadar öğreteceğim!)

Roziya bilan to'g'rilikcha yuribman-ku, nega boshliqning gapini darrov o'zimga olaman! (Erk/18)

(Roziya ile düzgün bir ilişkim var ki, niye başkanın lafını hemen üzerime alınamım!)

Alisherning falsafasini qarang, tip-tiniq suvdek, hamma narsasi ko'rinib turadi. To'g'ri-da. yaxshi yigit, qiz ham yaxshi, hamma tomoni to'kis bo'lsa, nimaga bir-birini sevmasligi kerak? (O'zi Uylanmagan Sovchi/58)

(Alisher'in fikrine bir bakın, su gibi tertemiz, her şey açık. Dosdoğru. Delikanlı iyi, kız da iyi. Her şey mükemmelse niye birbirini sevmesinler ki?)

4. Sonuç

Söz eylem kuramına göre konuşma esnasında gerçekleşen önerme, açıklama, emir, vaat gibi eylemlerin her biri bir söz edimidir. Aynı şekilde soru sorma eylemi de bir söz edimi gerçekleştirir. Ancak soru sorarken farklı duygu durumlarını ifade etmek için kullanılan sorular aslında sadece bir edimi gerçekleştirir. Herhangi bir betimleme yapmayan, sadece söylerken bir eylemin gerçekleştiği böyle ifadeler bu kuram dâhilinde ele alındığında doğru bir değerlendirme olacaktır.

Özbekçede tüm soru tipleri bağlama göre bir söz ediminde bulunabilir. Bu zaman zaman bir emir, bir istek ya da bir rica olabileceği gibi öfkelenme, kınama veya suçlama gibi durumların da ifade edilebileceği soru dışında bir bildirme tümcesi anlamı taşır. Bu durum esasen retorik soruların temelidir. Taşındığı anlam ve değer bakımından gerçek sorularla herhangi bir ortak noktası bulunmayan retorik sorular, bilgi arayan sorular değildir. Anlatımı güçlendirmek ve etkisini artırmak amacıyla sıklıkla kullanılan retorik sorular, Özbekçede genellikle tasdik ve inkâr manaları içerirler. Eğer bir tasdikleme söz konusuysa yüklem olumsuz, bir inkâr söz konusuysa yüklem olumlu şekilde kullanılır. Özbek gramerlerinde *sintaktik figuralar* (sözdizimsel biçimler) başlığı altında değerlendirilen retorik sorular, ifade fonksiyonu olan sözdizimsel vasıtalar olarak tanımlanırlar. Sorunun hem anlam hem de yapı olarak incelenmesi, beklediği bir cevap olup olmadığı konusunda açıklayıcı olmaktadır. Bu gözle bakarak söz eylem kuramı bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz retorik sorular, Özbekçede oldukça sık kullanılan soru tiplerinden biridir.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

- A'ZAM, Ahmad (2010). O'zi Uylanmagan Sovchi. Toshkent: Yangi Asr Avlodi.
 AHMAD, Said (1966). Ta'zim. Toshkent: Toshkent Badiiy Nashriyoti.
 DAVRON, Xurshid (2006). Tarixiy Hikoyalar. Toshkent: Sharq Nashriyoti.
 MAHMUDOV, Karim (1987). Qiziqarli Pazandalik. Toshkent: O'qituvchi.
 QAHHOR, Abdulla (1954). Og'riq Tishlar. Toshkent: O'qituvchi.
 QODIROV, Pirimqul (1969). Erk. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adobiyot Nashriyoti.
 QOZONCHI, Ahmad Lutfiy (2007) O'gay Ona. (Tajimon: Yo'ldosh Eshbek). forum.ziyouz.com
 Erişim Tarihi: 05.05.2016
 OBIDJON, Anvar (2010). Kezargon Boychechak. Toshkent: Sharq Yulduzi.
 OYBEK (1969). Qutlug' Qon. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adobiyot Nashriyoti.
 OYJAMOL (1969). O'zbek Xalq Ertaklari. Toshkent: G'afur G'ulom Nomidogi Adabiyot Nashriyoti.
 UMARBEKOV, O'lmas (1994). Saylanma. Toshkent: Sharq NMAK Bosh Muhaririyati.

Kaynakça

- ABDURRAHMANOV F. A., SHOABDURRAHMANOV SH., Hociyev A.P. (1976). *Uzbek Tili Grammatikasi (Sintaksis)*, Taşkent: Uzbekistan CCR "Fan" Nashriyati.
 ABDURAXMANOV, X., RAFIYEV, A., SHODMONQULOVA, D. (1992). *O'zbek Tilining Amaliy Grammatikasi*. Taşkent: O'qituvchi.

- AUSTIN, John Langshaw (2009). *Söylemek ve Yapmak, Harvard Üniversitesi, 1955 William James Dersleri* (R. L. Aysever, Çev.). İstanbul: Metis.
- CAPONIGRO, Ivano, SPROUSE, Jon (2007). Rhetorical Questions As Questions. In E. Puig-Waldmüller (Ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung 11* (pp. 121-133). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- ELYILDIRIM, Selma (2007). "Speech-Act Theory: Austin and Searle/ Söz Eylem Kuramı: Austin ve Searle, *Civilacademy Journal of Social Sciences, Spring, vol.5, no.1*.
- GINZBURG, Jonathan, Sag, Ivan A. (2000). *Interrogative Investigations, The Form, Meaning, and Use of English Interrogatives*. Stanford-California: CSLI.
- LEE-GOLDMAN, Russel (2006). *Rhetorical Questions and Scales: Just what do you think constructions are for?* International Conference on Construct, on Grammar.
- GROENENDIJK, Jeroen, STOKHOF, Martin (1994). Questions. In *Handbook of Logic and Linguistics*. (Van Benthem, Ter Meulen, Ed. by). Amsterdam: Elsevier Science.
- G'OLAMOV, A. G., ASQAROVA, M. A. (1965). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili Sintaksis*. Toshkent: Oqituvchi.
- HUDSON, A. Richard (1975). A Meaning of Questions. *Language, Vol.51, No.1, pp. 1-31, Linguistic Society of America*. <http://www.jstor.org/stable/413148> (Son erişim tarihi: 04.06.2015).
- KIRAN, Ayşe E. (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- KOSHIK, Irene (2005). *Beyond Rhetorical Questions: Assertive Questions in Everyday Interaction* (Vol. 16). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- KULA, Onur Bilge (2012). *Dil Felsefesi Edebiyat Kuramı-I*. İstanbul: Kültür.
- PALMER, Frank R. (2001). *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Ankara: Kitâbiyât.
- PARTINGTON, Alan, DUGUID, Alison, TAYLOR, Charlotte (2013). *Patterns and Meanings in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- SERİNDAG, Ergün. (2013). Kalıplaşmış Retorik Soruların Anlamı Üzerine. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. The Journal of Academic Social Science, Yıl: 1 Sayı: 1, s.270-275*.
- SOAMES, Scott (2015). *Anlambilim ve Anlambilimsel Yeterlilik, Semantik, Anlambilim Üzerine Temel Yazılar*. (M. Richard, Der.), (H. Kayıkçı, Çev.). Ankara: İtalik.
- SHOMASUDOV, A., Rasulov, İ., Qung'urov, R., (1983). *O'zbek Tili Stilistikası*. Toshkent: Oqituvchi.
- TURSUNOV, U., MUXTOROV, A., RAHMETULLAYEV, Sh. (1992). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: O'zbekiston.
- VARDAR, Berke (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.